

Михайло Наєнко

ПОСТАТЬ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ В «ІСТОРІЇ КАРЛА XII...» ТА В ЗАРУБІЖНИХ ЛІТЕРАТУРАХ

Література (як, між іншим, й історія) загалом непослідовні. Буває, що до якогось історичного факту вони звертаються з певним, якщо не зі значним, запізненням, протягом якогось часу не розуміючи, мабуть, його значущості в розвитку людської цивілізації. Події Полтавської баталії 1709 року тут дуже показові. Французький історик і фі-

більшень, романтизм «першої руки»: Дж. Байрон (поема «Мазепа», 1818), В. Гюго (поема «Мазепа», 1828), О. Пушкін (поема «Полтава», 1829), Ю. Словацький (драматична поема «Мазепа», 1840), Т. Шевченко (інакомовно, або з обережним «називанням» у поемі «Великий льох», 1845 та в поемі «Іржавець», 1847). Трохи пізніше (дру-

лософ Франсуа Вольтер, наприклад, «помітив» їх із європейської каланчі років через 20 по їх завершенню. Маємо на увазі його «Історію Карла XII, шведського короля», яка першим виданням вийшла лишень 1731 року, тобто – через 22 роки після Полтавської баталії і смерті Івана Мазепи й через 13 років по тому, як безглуздо загинув великий воїн Швеції Карл XII. Тим часом література (зокрема – поетична) «згадала» про ті події аж через століття.

Іван Мазепа – людина бароко. З усіма його «примхами»: рухлива м'ятежність, художня барвистість, приціл на колористику героїчного в житті. Ці «примхи» перейняли почасти й романтики, і тому постаттю Мазепи зацікавився, без пере-

га половина XX ст.) у Чехії з'являється трагедія Й. Фріча «Мазепа», А. Моцарт і П. Чайковський створюють музичні образи українського гетьмана, а у ще ближчі до нас часи І. Карпенко-Карий (під псевдонімом «Тугай») пише історичні картини в 6-ти діях «Мазепа» тощо. Кількість живописних портретів гетьмана й жанрових картин (переважно на тему «співпраці» з Карлом XII та покарання його, молодого, прив'язаного до коня) не піддається ніякому обліку. Про нього створили шедевральні полотна іноземці Делакруа, Верне, Кларк, Шассеріо, Беланже, наш (полтавець) П. Шарварок і багато інших. Але першість тут слід віддати таки Ф. Вольтеру з його «Історією Карла XII, шведсько-

го короля». З неї романтики засвоїли пригодницький мотив, пов'язаний із молодими літами Мазепи, гіпотетично «прикріпивши» цей мотив до майбутнього гетьманства Івана Степановича; одягши цей мотив у форму поеми, вони посприяли тому, що про Мазепу Європа дізналася значно більше, ніж за попереднє століття, а щодо України – то й кількасотліття.

Про угоду між Карлом XII і Мазепою як гетьманом України Вольтер пише, сказати б, скупо і майже телеграфним стилем. Читаємо: «Мазепа, повернувшись до України (після пажеської служби в королівському палаці Польщі), почав задумувати заколот. Шведське військо, що знаходилося неподалік кордонів, полегшило йому пошук засобів. Він вирішив стати незалежним і створити могутнє королівство з України та уламків Російської імперії. Це був хоробрий і винахідливий чоловік, що відзначався надзвичайною невтомністю в роботі, незважаючи на дуже похилий вік». Зате про амурний епізод із його парубочької біографії Вольтер розповів справді натхненно, з деякими іронічними іскринками і, як видно, навіть із суто чоловічими заздощами. Ще б пак: юний і молодцований Іван

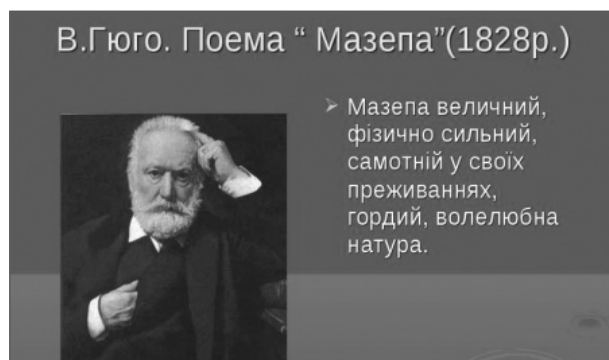
Даніеля Крмана та французького дипломата Жана-Луї д'Юсона де Боннака. Про що там ідеться?

Нібито чоловік отієї коханки Ян Пасек якось там дізнався про її любові з красенем Мазепою, і дійшло до того, що молодий паж Іван намірився витягнути з піхов свою (при боці) шаблюку (а за суворим приписом, у королівському дворі не можна було навіть торкатися її рукояті!) і... почалося. У підсумку впливовий шляхтич-ревнивець наказав гайдукам прив'язати оголеного Мазепу до схарапуженого коня і пустити в бік України.

Фізичні муки, що їх зазнавав у такій ситуації молодий Іван Степанович, були, звичайно, нестерпними. Духовно-психологічні переживання теж, мабуть, не піддавалися ніяким вимірам, і тому англієць Дж. Байрон, а потім француз В. Гюго в поемах з однаковою назвою

(«Мазепа») відчули в них здатність людини до неймовірних випробувань узагалі.

На це наштовхнув їх, звичайно, Вольтер із його викладом такої красивої (хай навіть легендарної) пригоди у своїй «Історії Карла XII...». І Байрон, і Гюго асоціативно пов'язали ту пригоду з подальшими стражданнями вже не просто Івана, а

був загалом «не промах» щодо амурних загравань із дівчатами та молодими. В його донжуанському списку було, можливо, менше жінок, як, скажімо, в «солнца русской поэзии» Пушкіна (кажуть, понад 100!), але Вольтера найбільше привабила в тому списку благовірна коханка шляхтича Яна-Хризостома Пасека. Про її «зальоти» з Мазепою, але менш докладно та в інших варіаціях, знаходимо відомості також у мемуарах польського шляхтича Едуарда Отвіновського, словацького пастора

гетьмана Мазепи, коли він зважився кинути виклик сатрапу Російської імперії Петрові I в ім'я створення незалежної України.

У поемі Байрона цю колізію переповідає Карлові XII сам Мазепа, коли вони разом із військом відступали після поразки в Полтавській битві 1709 року. Кульмінаційним у тій оповіді було зображення Мазепи на вмираючому коні, яке дуже прозоро асоціювалося з переможеним під Полтавою, але непереможним у людській історії українським

гетьманом. Цей сюжет під пером Байрона переплетено з дуже ліричними деталями. На одну з них звернув увагу король Карл XII: його зворушило, що гетьман Мазепа дуже вже уважно, лагідно обходиться зі своїм конем (переклад Д. Загула):

*Він обійняв свого коня
За шию, наче той – рідня.
І, незважаючи на втому,
Підкинув листя вороному,
Обтер на спині вогкий пил,
Звільнив з оброті і вудил,
І неприховано радів,
Що їв годованець степів...*

Друга, а можливо, й перша, лірична деталь стосувалася красуні Терези, через яку й розігрався отой сир-бор, спричинений ревнивим графом. Байрон у зображенні почуттів Мазепи й Терези дав цілковиту волю своєму поетичному натхненню:

*Я знав там (у королівському палаці. –
М. Н.) графа-воєводу
Славетного старого роду...
Багатством тільки королям
Рівнявся, чванився, гордив...
Інакше думала жона...
Молодша щось за тридцять літ...
Після безплідного бажання,
Дурману снів, вагань і мрій,
Вона послала на прощання
Сльозу невинності своїй
І міряти очима стала
Варшавську молодь, танці, спів –
Та часу слушного чекала,*

*Щоб холод серця хтось зігрів...
Ми потай бачились... Той час,
Як ми зустрілись перший раз,
Був повен туги і чекання.
Не пам'ятаю днів, ночей,*

*Нічого – тільки час оцей
Повік не зможу я забути.
Я всю віддав би Україну,
Щоб пережить таку хвилину
І знову тільки пажем бути...
Терези азіатські очі
Були чорніш цієї ночі.
Але у їхній глибині
Яскріли світла неземні.
Як сяйво східньої зорі.
Я так любив її тоді.
Я так люблю її й тепер –
В нещасті й радості, в біді
Вогонь безсмертний не обмер!
І в гніві ми усе життя
Кохали до забуття.
І тінь минулого бліда
До смерті нас не покида.*

*(Цит. за: <http://www.ukrcenter.com/>
Література/Джордж-Байрон; <http://dovidka.biz.ua/mazepa-bayron-korotkiy-zmist/>)*

Віктора Гюго на створення поеми про Мазепу надихала не тільки «Історія Карла XII...» Вольтера; його хвилювала також поема Байрона, з якої він узяв навіть епіграф до свого твору, але значно стисліше переповів лише страдницький шлях молодого Мазепи, прив'язаного до коня; художнє завдання в

нього було трохи інакше: показати, що цей «труп живий» (Мазепа) представляє собою український народ, і він у майбутньому буде звеличений як князь. Дослівно (в перекладі М. Рудницького) це звучить так:

*Та що ж! цей труп живий,
що повзаючи гине,
Колись ще буде народом України
Звеличений як князь...*

Заключний розділ поеми творився автором ніби з дидактичною метою: подібна мученицька доля може трапитися з кожним із нас, а витримати такі випробування здатен лише той, хто не скоряється мукам і не втрачає надії:

*За кожним твоїм кроком,
ближче до могили,
Падеш... ось край...
Ще раз
Зібрав ти свої сили,
Встаєш,
Ти – Володар!*

(Цит. за: http://berest.blogspot.com/2011/01/blog-post_25.html)

Історія українського гетьмана цікавила також арапа-росіянина О. Пушкіна. У примітках до своєї поеми «Полтава» він зауважив, що в Мазепи була ще одна романтична сторінка, а пов'язана вона також із любов'ю, тільки не в молодому віці, а в останні роки життя. Ця любов спалахнула в гетьмана до його хрещениці, шістнадцятирічної дочки

генерального судді в уряді Мазепи Марії Кочубеївни. Те, що ця його любов була взаємною, засвідчує листування Мазепи з Марією (в житті її звали Мотрею), яке О. Пушкіну, швидше за все, було відомим. Він акцентує, що ця любов ніби випрямила старіючого гетьмана і зміцнила в ньому переконання, що

*...независимой державой
Україне быть уже пора...
Теперь он мощный враг Петра,
Теперь он бодрый пред полками,
Сверкает гордыми очами
И саблей машет – и к Десне
Проворно мчится на коне.*

Захоплення поета гетьманом Мазепою тут очевидне. Але воно тривало до тих пір, поки автор (О. Пушкін) не став на московсько-імперську позицію. Тоді почався в нього осуд гетьмана за спробу відірвати Україну від Росії, і зробив він це (як поет) за допомогою фальшивого прийому: він називає гетьмана «изменником» і «злодеем», а Марію змушує називати Мазепу (після поразки під Полта-

вою) ненависним і противнючим. Не пощадив поет і її саму. На початку поеми він від неї був у захваті («Как пена, грудь её бела... Звездой блестят её глаза; Её уста, как роза, рдеют» і т. ін.), а в епілозі твору вона вже «преступница» і «грешная дева», про яку й пам'ять людська пішла нібито в небуття –

*Лишь порою
Слепой украинский певец,*

*Когда в селе перед народом
Он песни гетмана бренчит,
О грешной деве мимоходом
Казачкам юным говорит.*

«Песни гетмана» – це, швидше за все, ті пісні, слова яких належать гетьману Мазепі. Одна з них невдовзі стала народною:

*Ой горе тій чайці, чайці-небозі,
Що вивела часняток при битій дорозі...*

Є свідчення (зокрема, Якова Полонського), що Тарас Шевченко не любив О. Пушкіна саме за його поему «Полтава», в якій гетьмана Мазепу зображено хибно, псевдоісторично. Сам Т. Шевченко

змалював «м'ятежного» гетьмана цілком інакше. Уперше він «заявив» про це інакомовно в містерії «Великий льох» (одна із «трьох душ» там оповідає, що карається на тім світі за головну свою провину: в Мазепиних палатах у знищеному імперським військом Батурині їй удалося вижити; а потім вона, коли імператор Петро I повертався після Полтавської битви до Москви, напоїла йому коня).

Через два роки після написання «Великого льоху» Т. Шевченко створив поему «Іржавець», у якій спробував осмислити причини поразки шведських військ і військ Мазепи в Полтавській битві (не підтримали ту битву козаки Запорозької Січі), але найромантичнішим у поемі постав мотив столітнього замовчування тієї битви та постаті самого Мазепи. Терор в Україні після тих подій був таким жорстоким (читаємо в поемі), що навіть кобзарі занімали з переляку. Пам'ять про гетьмана залишалася жити тільки в побудованих з його ініціативи соборах, один із яких Т. Шевченко згадує у своєму «другому» «Сні» («Гори мої, високіі...»). Цими мотивами-згадками підведено було певну риску під високою ідеалізацією барокового Мазепи в усьому європейському романтизмі.

Як своєрідний крок до цієї rischi сприймається ще драматична поема Ю. Словацького «Мазепа». Створена 1840 року, вона ще раз поверталася

до відомого сюжету про юнацьку любов Мазепи, повідану Вольтером в «Історії Карла XII...» й оспівану потім Байроном та Гюго. Але Ю. Словацький звернувся до подій, які могли передувати тій любові, і створив, на думку літературних критиків, «трагедію ревнощів і гордині». Так була продовжена в глибину на цілий етап романтична історія непокороного українського гетьмана і, по суті, історія всієї України в її європейському усвідомленні періоду романтизму. Без перебільшень можна наголосити, що твори про Івана Мазепу та його епоху належать до того масиву європейського поетичного епосу, якому судилося стати своєрідною «нормою» романтичної поеми в класичній літературі Європи.

Трохи інакше сприйняли гетьмана Мазепу за океаном, на американському континенті. У середині XIX століття цією постаттю несподівано зацікавився Джон Говард Пейн – перший американський виконавець ролі Гамлета, популярний драматург і поет (1791–1852). Він створив драму «Мазепа» із трохи дивним уточненням у назві: «Дикий кінь Татарії». Іван Степанович у ній представлений як татарський шляхтич, якого тяжко покарали за якусь інтригу, прив'язавши до спини дикого коня і пустивши в степ (мотив, отже, знову таки запозичено з «Історії Карла XII...» Ф. Вольтера). Драму вперше було поставлено в «Амфітеатрі» Астлея 7 червня 1861 року. Роль Мазепи у виставі зіграла епатажна актриса Ада Ісаак Менкен; одягнена в тоненький, приталений шовковий костюм тілесного кольору, що справляло враження оголеності, вона мала шалений успіх у глядачів і з цією виставою гастролювала в дуже багатьох містах США, а також у Лондоні й Парижі. За свідченням театрознавців, у Парижі п'єсу виставляли впродовж ста вечорів, а останнього вечора на виставі були присутні Наполеон III, грецький король, герцог Единбурзький, англійський принц та інші сановні особи тогочасної Європи. Доречно сказати, що ця п'єса виставлялася ще й як «гіподрама», тобто драма, в якій акторами виступали також живі коні.

Традицію Ади Менкен підхопили невдовзі й інші американські актриси, виступаючи в головних ролях різних «мазепадрам». А наприкінці XIX століття в серії «Ефіопська драма» була видрукувана п'єса «Мазепа», дійовими особами в якій передбачалися «чисті» афроамериканці. Думається, що якби дожив до того часу друг Тараса Шевченка афроамериканець Айра Олрідж, він без ролі в цій драмі не залишився б. Адже грав актор і Ромео, і Гамлета, й інших героїв «білих» європейських драм.

У XX столітті драматургічне втілення постаті Івана Мазепи не припинялося, але в лідери знову вийшла поема. І першість тут упевнено став завоювати Володимир Сосюра. Ще в 1920-х роках

він розпочав роботу над поемою «Мазепа», яку завершував аж у кінці 1950-х.

Надворі стояла непевність післясталінського льодолому; ніби завершувалося зникнення в ті часи літературного процесу, прокльовувалися перші паростки шістдесятництва, а ветеран поезії Володимир Миколайович почав поетично переглядати всю історію людської цивілізації. І став писати «в шухляду», бо ж надії на публікацію написаного не було ніякої... Хто ж, думалося йому, у час розгулу сатанинського соцреалізму пустить у друк поеми про Ісуса Христа, про Мойсея, про Каїна, про Махна та про цвіт безмежно талановитої, але знищеної ленінсько-сталінськими опричниками української інтелігенції 1920–1930-х років; тієї інтелігенції, що ввійде в історію вітчизняної культури з іменем Розстріляне Відродження. Вимагалось ж телячого бадьору і такої ж радості від липових успіхів будівництва ефемерного комунізму, а тут – Христос, Каїн, Махно, всілякі розстріляні «вороги народу» на зразок М. Хвильового, М. Куліша, Гр. Косинки та ін. І в цьому ж ряду – найбільш зневажений московсько-радянською імперією гетьман Іван Мазепа. Триста літ на його голову

сипалося прокляття московської церкви, яка цим займається і до цих пір; не знята з нього церковна анафема, проте, не зупиняла перо Володимира Со-

В.Сосюра . Поема “ Мазепа” (1960р.)

➤ В поемі є епізод, як Мазепу прив’язали до спини дикого коня. Цей сюжет перегукується з відомим романтичним сюжетом.

сюри. Свою поему про українського керманича він починає словами:

*Дарую вам свого Мазепу,
Що впав офірою Москви,
Бо лицарів чубатих степу
Мені нагадуєте ви.*

Це був подарунок своїм сучасникам, у яких, задурманених московсько-ленінською блекотою, Сосюра таки бачив і чубатих нащадків величного та трагічного гетьмана України Івана Степановича Мазепи. Поет прагнув насамперед «пояснити» причину його (та Карла XII) помилки під Полтавою; не поразки, а саме помилки: не знайшли вони спільної мови з усім народом, серцевина якого була в Запорозькій Січі, і пішли проти армади сатрапа Петра I лише зі своїм «цивільним» військом та оснаженими холодом і голодом шведськими солдатами. Вони ловили на собі підбадьорливий погляд свого вождя Карла і, можливо, здобули б перемогу над московським сатрапом, але за ним пішов задурений Петром народ, і шведське, разом із Мазепиним, військо потрапило, по суті, під удар своїх. Поет констатує це як жажливий, але історичний факт:

*...Збоку Карла і Петра
Українці б'ються до загибелі.
Який це жах! Який це жах!
Так розмінять можуть орлину!
І наче стогне на ножах
Роздерте серце України...*

Разом із Мазепою та рештками армії Карла XII (існує картина, на якій Карл XII і Мазепа обговорюють сум своєї помилки під час відступу на чужі, окуповані Османською імперією землі) те серце рвалося на шматки, бо його не розумів ніхто, крім самого автора поеми та... українських тополь:

*Пощо ви, діти України (говорять ті тополі
до втікачів. – М. Н.),
Тікаєте до чужини?
Одної матері сини?...
І я з тополями кажу,
В їх шум влітаючи свій голос...*

*«Куди, куди?»
...Далекі брати мої!
За вами моє серце плаче...
Такі дороги й України.
Сама з собою у бою
Через трагедію свою...*

Трагедія ця в епоху Мазепи закінчилася цілковитим забуттям навіть того місця, де загубилися його гетьманські останки:

*Пішов він у останню путь.
Куди? Цього ніхто не знає.
Спитай у сивих хвиль Дунаю.
У сонця й вітру поспитай...
Над ним тече мутний Дунай,
Старечі кості обмиває...
А десть далеко рідний край
В церквах вигнання проклинає...*

Відомий класик говорив, що історія вчить тому, що нічому не учит. Не менш відомий вислів, що історія здатна карати за незнання. Протягом останніх півтора століть імперсько-російська, а потім радянська наука робили все, щоб в Україні нічого не знали про існування у європейській історіографії й літературі бароково-романтичних творів з українською проблематикою Франсуа Вольтера, Джорджа Байрона, Віктора Гюго, Юліуша Словацького, Володимира Сосюри та ін. Нині таке покарання, здається, відійшло в небуття; після здобуття Україною незалежності перебиті христі історико-літературного життя зростаються, і є можливість дізнатися в деталях про те, що духовна біографія України та її гетьмана у XVIII–XIX століттях володіла кращими поетичними умами європейських літератур, а одним із поштовхів до цього стала, зокрема, Вольтерова «Історія Карла XII, шведського короля».

